

कखरा उपन्यासमा बालमनोविज्ञान

सुरज पौडेल

उपप्राध्यापक, नेपाली शिक्षा विभाग, पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

Email: poudelsuraj91@gmail.com

Received date : 31 May 2024, Reviewed date : 6 July 2024, Accepted date : 16 July 2024

सार

प्रस्तुत लेख हरिहर तिमिल्सिनाको कखरा (२०७८) उपन्यासलाई बालमनोविज्ञानका कोणबाट गरिने विश्लेषणमा केन्द्रित रहेको छ। कखरा उपन्यासमा बालमनोविज्ञानलाई कसरी प्रयोग गरिएको छ भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासाको समाधान गर्ने उद्देश्य यस अध्ययनमा राखिएको छ। लेख तयार पार्ने सन्दर्भमा पुस्तकालय कार्यको उपयोग गरी प्राथमिक स्रोतको सामग्रीमा कखरा उपन्यास र द्वितीयक स्रोतका सामग्रीमा बालमनोविज्ञानसम्बन्धी सैद्धान्तिक अवधारणा र उपन्याससँग सम्बन्धित पूर्वअध्ययन रहेका छन्। गुणात्मक विधि र पाठविश्लेषण ढाँचालाई अवलम्बन गरिएको यस अध्ययनमा प्रस्तुत उपन्यासलाई संवेग र संवेगात्मक अभिव्यक्ति, सामाजिक समूह र व्यवहार एवम् भाषिक पक्षका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। उपन्यासमा कुतूहलता, डर, पीडा, आक्रोश, खुसी, रिस, जिज्ञासा जस्ता बालसंवेगहरूको चित्रण पाइन्छ भने खेलप्रियता, अनुकरण, प्रदर्शन, प्रहसन, भगडा, गाली, सहयोग, सहकार्य जस्ता समाज मनोविज्ञानसँग जोडिएका पक्षहरूको चित्रण गरिएको छ। साथै बालबालिकाले आफ्नो समूहमा प्रयोग गरेका खास किसिमका भाषिक पक्षको चित्रण पनि उपन्यासमा गरिएको छ। उपन्यासका बालपात्रहरू अभिभावक, शिक्षक र विद्यालय प्रशासकबाट भएका क्रूर व्यवहारबाट प्रताडित छन्। भयरहित वातावरणको सिर्जना गरी बालबालिकालाई स्वतन्त्रतापूर्वक सिक्न दिनुपर्दछ। अतः बालमनोविज्ञानका संवेगात्मक, सामाजिक एवम् भाषिक पक्षको चित्रणका दृष्टिले उपन्यास उत्कृष्ट बन्न पुगेको छ।

शब्दकुञ्जी : अनुकरण, कुतूहलता, खेलप्रियता, भय, संवेग

विषयपरिचय

कखरा (२०७८) हरिहर तिमिल्सिनाको पहिलो औपन्यासिक कृति हो। 'पढाउनेले पढौं' अभियानका अभियन्ता तिमिल्सिनाले अढाई दशक लामो शिक्षण जीवनमा भोगेका, देखेका र अनुभव गरेका कुरालाई उनेर यो उपन्यास लेखेका हुन्। सिकाइ समूहले प्रकाशन गरेको यस उपन्यासले अभिभावक र शिक्षकका कारण बालबालिकाले भोग्नुपरेका पीडा, व्यथा र यातनालाई प्रस्तुत गरेको छ

। बालबालिकाले चाहेको भन्दा थोपारिएको शिक्षाले बालमनोविज्ञानमा नराम्रो असर पुऱ्याएको तथ्यलाई उपन्यासले उजागर गरेको छ ।

बालबालिकाका व्यवहार र मानसिक विकासका ढाँचाहरूको अध्ययन बालमनोविज्ञानले गर्दछ । बालबालिकाको शारीरिक, मानसिक, भाषिक, संवेगात्मक र सामाजिकीकरणको विकासका विभिन्न अवस्थाहरूको क्रमिक एवम् वैज्ञानिक अध्ययन गर्ने शास्त्र नै बालमनोविज्ञान हो । बालमनोविज्ञानले बालबालिकाका संवेगात्मक, सामाजिक एवम् भाषिक व्यवहारहरूको अध्ययन गर्दछ । तिमिलिसनाद्वारा रचना गरिएको *कखरा* उपन्यासले सफल, सानु, साधु, मोनिका, जयन, सिपियुलगायतका बालपात्रहरूले परिस्थितिअनुसार प्रस्तुत गरेका विभिन्न व्यवहार प्रस्तुत गरेको छ ।

कखरा उपन्यासमा केन्द्रित भएर रावत (२०७८), ढकाल (२०७८), तिमिलिसना (२०७८), चापागाईं (२०७८), र बस्नेत (२०८०) ले अध्ययन गरेका छन् । पूर्वअध्येताहरूले गरेका यी अध्ययनहरू बालमनोविज्ञानमा केन्द्रित नभएर नेपालको समग्र शिक्षाप्रणालीमा देखिएका विकृति विसङ्गति एवम् अभिभावक र शिक्षकको गैरजिम्मेवारीपनको सापेक्षतामा आधारित देखिन्छन् । यी अध्ययन बालमनोविज्ञानमा केन्द्रित नभएकाले शोधअन्तराल स्पष्ट देखिन्छ । अध्ययनको सोही रिक्तताको परिपूर्तिका निम्ति यो अध्ययन गरिएको हो । यस अध्ययनमा *कखरा* उपन्यासमा बालमनोविज्ञानलाई केकसरी प्रयोग गरिएको छ भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासाको समाधान गर्ने उद्देश्य राखिएको छ । *कखरा* उपन्यासलाई शोध क्षेत्र र बालमनोविज्ञानलाई मुख्य शोध समस्या बनाएर यो लेख तयार पारिएको छ । गुणात्मक विधिमा आधारित पाठविश्लेषण ढाँचालाई यस लेखमा अवलम्बन गरिएको छ । बालमनोविज्ञानबाहेक अन्य आधारमा उपन्यासको विश्लेषण नगर्नु यस लेखको सीमा हो । अभिभावक, शिक्षक र विद्यालय प्रशासकलाई बालमनोविज्ञान बुझेर शिक्षण क्रियाकलापलाई अगाडि बढाउन मदत गर्ने भएकाले यस अध्ययनको औचित्य पुष्टि हुन्छ ।

अध्ययनविधि र प्रक्रिया

यो अध्ययन मूलतः गुणात्मक विधि र पाठविश्लेषण ढाँचामा आधारित छ । बहुसत्य, विषयगत ज्ञान र सापेक्षित मूल्यमा विश्वास गरी तयार पारिएको यस लेखमा बालमनोविज्ञानसम्बन्धी सिद्धान्त, पूर्वकार्य, उपन्यासका साक्ष्य वा प्रमाण र लेखकीय दृष्टिकोणलाई मुख्य आधार बनाएर उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ । लेख तयार पार्नका लागि आवश्यक सामग्री सङ्कलन गर्न पुस्तकालय कार्यको उपयोग गरिएको छ । प्राथमिक स्रोतको सामग्रीका रूपमा हरिहर तिमिलिसनाको *कखरा* उपन्यास र द्वितीयक स्रोतका सामग्रीका रूपमा यस उपन्याससँग सम्बन्धित भएर गरिएका पूर्वकार्य एवम् बालमनोविज्ञानसम्बन्धी सैद्धान्तिक मान्यता र अवधारणालाई उपयोग गरिएको छ । सङ्कलित सामग्रीहरूको अध्ययनबाट प्राप्त सूचना वा तथ्यलाई वर्णनात्मक तरिकाले व्याख्याविश्लेषण गरिएको छ । उपन्यासमा प्रस्तुत भएका बालमनोविज्ञानसम्बन्धी अवधारणाहरूलाई सिद्धान्तमा टेकेर थिमहरू निर्माण गर्नका साथै आवश्यक ठाउँमा पूर्वअध्येताहरूसँग संवाद गर्दै पाठको अर्थपूर्ण व्याख्या गरिएको छ । व्याख्याका क्रममा सन्दर्भ र प्रसङ्गअनुसार उपन्यासका साक्ष्यहरूलाई सन्दर्भाङ्कनसहित उल्लेख गरिएको छ । सन्दर्भाङ्कन, सन्दर्भसूची, शीर्षकीकरण, अनुच्छेद-विन्यासको व्यवस्थापन तथा सम्पादनका लागि एपिए सातौँ संस्करणलाई अनुसरण गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक आधार

बालबालिकाको शारीरिक र मानसिक अवस्थाको अध्ययन गर्ने विषय बालमनोविज्ञान हो । बालकको विकास तथा मनोविज्ञानको अध्ययन गर्ने शास्त्रलाई बालमनोविज्ञान भनिन्छ । यसले बालबालिकाको क्रमिक विकास केकसरी हुन्छ, भन्ने विषयमा विस्तृत अध्ययन गरी वैज्ञानिक निष्कर्ष दिन्छ (पाण्डेय, सन् १९६६, पृ. २) । बालमनोविज्ञान विकास मनोविज्ञानको एउटा शाखा हो जसले बच्चाको मनोविज्ञान, उसको व्यवहार र मानसिक विकासका ढाँचाहरूको अध्ययन गर्दछ । साथै विभिन्न उमेर अवस्थाका बालबालिकाहरूको शारीरिक, मानसिक क्रियाकलाप तथा व्यवहारहरूको अध्ययन गर्ने शास्त्र नै बालमनोविज्ञान हो ।

बालमनोविज्ञानका बारेमा पूर्व र पश्चिममा आआफ्नै धारणाहरू विकसित भएका छन् । पूर्वमा मन र व्यक्तित्वका बारेमा गहिरो विवेचना भएर पनि पश्चिमको जस्तो बालमनोविज्ञानका बारेमा व्यवस्थित अध्ययन भएको पाइँदैन । पूर्वमा खासगरी उपनिषद्, साङ्ख्यदर्शन, योगदर्शन, वेदान्त, आयुर्विज्ञान, गीता दर्शनमा मन र व्यक्तित्वका विविध आयामबारे चर्चा गरिएको छ (वर्णवाल, सन् २००२, पृ. ४४-१३८) । पूर्वीय दृष्टिमा मानवीय व्यक्तित्वको सार तत्त्व आत्मा हो । आत्माको सम्बन्ध मनसँग हुन्छ । आत्माको मौलिक स्वरूप आध्यात्मिक हो । अतः पूर्वीय अध्यात्म दर्शनले व्यक्तित्व निर्माण र आनन्द प्राप्तिका लागि मनलाई संयमतापूर्वक नियन्त्रण गर्ने कुरामा जोड दिएको छ । योग साधना र ब्रह्मचर्य व्रतको पालना गरेर मनलाई नियन्त्रण गर्न सकिने उपायसमेत सुभाएको छ । पूर्वीय अध्यात्म दर्शनले बालबालिकाको भौतिक पक्षलाई भन्दा आत्मिक वा आध्यात्मिक पक्षलाई जोड दिएको छ (गौतम, २०६६, पृ. १९३) । समग्रमा भन्दा पूर्वीय धर्मशास्त्रहरू बालहितकै पक्षमा उभिएका छन् । बालमनोविज्ञानलाई अनुशासन र ज्ञानका सापेक्षतामा हेरिएको छ ।

पश्चिमका दार्शनिक एवम् मनोवैज्ञानिकहरू जोन लक, रुसो, फ्रायड, एडलर, युङ, जिन पियाजे, इरिक इरिक्सन, ज्याक लकाले बालमनोविज्ञानको अध्ययनमा योगदान दिएका छन् । पाश्चात्य मनोवैज्ञानिक सम्प्रदाय एवम् मनोवैज्ञानिकहरूले बालबालिकाको आत्मिक पक्षलाई भन्दा भौतिक, मानसिक, संवेगात्मक, भाषिक र सामाजिक पक्षलाई बढी जोड दिएका छन् (तिवारी, २०३५, पृ. ८) । बाल्यावस्था समग्र मानव जीवनको आधार भएकाले मानव जीवनमा यसको विशेष महत्त्व छ । अनुभववादी दार्शनिक जोन लकले बालबालिकाको जीवनलाई बनाउन र बिगार्न 'वातावरण' जिम्मेवार हुन्छ भनी बताएका छन् भने रुसोले बालबालिकाको प्राकृतिक स्वभावलाई महत्त्व दिएका छन् (दाहाल, २०७५, पृ. ५१) । जोन लकले बालबालिकाहरूको सिकाइमा अनुभव, वातावरण, अभ्यास, अनुकरण, पुरस्कार र प्रशंसाले प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

फ्रायडको मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्त मानव मनसँग सम्बन्धित छ । उनको सिद्धान्त मूल रूपमा मान्छेको मनको अचेतनको शक्तिबाट सम्बोधित हुन्छ (वराल, २०६८, पृ. १) । उनले जीवनको मुख्य सञ्चालक तत्त्व कामशक्ति अर्थात् लिबिडोलाई मानेका छन् । फ्रायडले प्रतिपादन गरेका मनोविश्लेषणात्मक मान्यताहरूमा मूल प्रवृत्तिको सिद्धान्त, मनको सिद्धान्त, मानसिक अन्तर्द्वन्द्वको सिद्धान्त, अहम् प्रतिरक्षा संयन्त्रको सिद्धान्त, सपनाको सिद्धान्त, दैनिक जीवनका गल्तीहरूको सिद्धान्त, मनोलैङ्गिकताको सिद्धान्त, मातृरतिग्रन्थि/पितृरति ग्रन्थि, आत्मरति, परपीडकता/स्वपीडकता मुख्य मानिन्छन् । फ्रायडको मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तले मानवमनका विभिन्न तहलाई निरूपण गरी तिनका संवेगात्मक प्रतिक्रिया पत्ता लगाउँदै मनको विश्लेषण गर्छ (भण्डारी, २०५८, पृ. १५) । संवेगात्मक अवस्थाअन्तर्गत भय/डर, क्रोध/आक्रोश, कुतूहलता, खुसी, पीडा, सुख, ईर्ष्या, उत्सुकता,

आश्चर्य, आनन्द, सङ्ग्रह भाव, घृणा, करुणा, स्नेह, कामुकता, उत्साह, हीनता, प्रशन्नता, चिन्ता, चञ्चलता आदि पर्दछन् ।

मनोवैज्ञानिक अल्फ्रेड एडलरले मानिसको व्यक्तित्व र व्यवहार जैविक, मानसिक र सामाजिक तत्त्वहरूका आधारमा निर्धारण गर्नुपर्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् । एडलरको मनोवैज्ञानिक मान्यता फ्रायडको जस्तो अचेतनमुखी नभएर चेतनमुखी भएको पाइन्छ (सिंह, सन् २००२, पृ. १८१) । उनले व्यक्तित्वविश्लेषणका क्रममा सामाजिक पक्षमा बढी जोड दिएका छन् । उनका हीनता ग्रन्थि र उच्चताको प्राप्ति, सामाजिक रुचि र जीवनशैलीजस्ता मनोविश्लेषणात्मक मान्यता महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् । बालबालिकाहरू पुत्पुल्याएर हुर्किएका छन् भने तिनमा पछि गएर सामाजिक मिलनसारिताको कमी हुने र हेला गरेर हुर्काइएका छन् भने अरूप्रति घृणाको भावना उत्पन्न हुने देखिन्छ भन्ने एडलरको मत छ (ढकाल, २०७३, पृ. ६१) । बालबालिकाले प्रस्तुत गर्ने सामाजिक समूह र व्यवहारमा खेलप्रियता, अनुकरण, प्रदर्शन, प्रहसन, प्रतिस्पर्धा, सहयोगी भावना, सामाजिक स्वीकृतिजस्ता सकारात्मक सामाजिक भावनाका साथै भगडालुपन, रबाफ, स्वार्थ, पूर्वाग्रह, प्रतिरोधजस्ता असामाजिक व्यवहार पर्दछन् ।

कार्ल गुस्ताव युडले सम्पूर्ण व्यक्तित्वको जग मनलाई मान्दै मनले नै सम्पूर्णताको प्रतिनिधित्व गर्ने कुरा बताएका छन् । युडको विश्लेषणात्मक मनोविज्ञानले मानवीय प्रकृतिको आन्तरिक तहसम्म पुग्ने अन्तर्दृष्टि प्रदान गरेको छ (घर्ती, २०६७, पृ. ११) । उनले मूलतः सामूहिक अचेतनको सिद्धान्त र अन्तर्मुखी, बहिर्मुखी व्यक्तित्वको अवधारणालाई अगाडि सारेका छन् । युडले अचेतनलाई व्यक्तिगत र सामूहिक अचेतन गरी दुई स्तरमा छुट्टयाएका छन् । दमित इच्छा, स्मृति र अभिप्रेरणाले व्यक्तिगत अचेतनको निर्माण गर्छ भने आनुवंशिक इच्छा, प्रेरणा आदिले सामूहिक अचेतनको निर्माण गर्छ (तिवारी र सिंह सन् १९८२, पृ. २३५) । सामूहिक अचेतन व्यक्तित्वको मूल आधार हो भन्ने युडको मान्यता छ । सबै मानिसमा समान रूपले रहने धर्म, आत्मा, मिथकीय विम्ब आदिको समष्टि स्वरूप सामूहिक अचेतन हो । युडले सामूहिक अचेतनलाई मातृ आद्यविम्ब, पाशविक आद्यविम्ब, स्त्री आचरण (एनिमा) र पुरुष आचरण (एनिमस) का आधारमा विश्लेषण गर्न सकिने बताएका छन् । युडले मानिस जन्मेहुर्केको स्थानीय प्रभावलाई मातृ आद्यविम्बका रूपमा लिएका छन् भने मानिसमा रहने जनावरीय गुण (यौन, क्रोध, दुष्टता, डर, रिस आदि) लाई पाशविक आद्यविम्बका रूपमा लिएका छन् । फ्रायड र एडलरले जस्तै युडले पनि मानिसको मनलाई द्विलिङ्गीय (बाई सेक्सुअल) मानेका छन् । उनका अनुसार हरेक पुरुष मनमा नारीगुण (एनिमा) र हरेक नारी मनमा पुरुष गुण (एनिमस) हुन्छ । एनिमा र एनिमसले नै जीवनलाई जीवन बनाउन भूमिका निर्वाह हुन्छन् (कोर्सिनी, सन् १९८४, पृ. १८१) । युडका अनुसार मानिसका स्वभाव अन्तर्मुखी र बहिर्मुखी हुन्छन् । मानिसमा रहने यी दुई स्वभाव एउटा प्रबल हुँदा अर्को गौण रहने कुरा युडले प्रस्ट पारेका छन् ।

जिन पियाजेले जन्मदेखि १५ वर्ष उमेर समूहका बालबालिकाको संज्ञानात्मक एवम् भाषिक विकासको अध्ययन गरेका छन् । उनले बालबालिकामा हुने संज्ञानात्मक विकासको प्रक्रियालाई स्किमा, आत्मीकरण, समायोजन र सन्तुलन भनी चिनाएका छन् भने संज्ञानात्मक विकासका चरणलाई संवेदना गत्यात्मक, पूर्वकार्यात्मक, ठोस कार्यात्मक र औपचारिक कार्यात्मक गरी चार चरणमा विभाजन गरेका छन् (भट्टराई र जि.सी., सन् २०१८, पृ. १३२) पियाजेका अनुसार बालबालिकाको शारीरिक र मानसिक विकाससँगै संज्ञानात्मक र भाषिक विकास हुन्छ । उनले बच्चाले आफूमा क्रमशः संवेगात्मक, आत्मकेन्द्री, तार्किक र कल्पनाशील क्षमताको विकास गर्दै सामाजिक वातावरणमा आफूलाई समायोजित गर्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । बालबालिकाले आफ्ना साथी समूहमा खास किसिमको बोली (Slang

language) बोल्नाका साथै कसैको उपनाम राख्ने, कसम वा किरिया खाने शब्दहरूको प्रयोग गर्दछन् ।

इरिक इरिक्सनले समग्र मानवजीवनलाई आठ मनोसामाजिक अवस्थामा वर्गीकरण गर्दै मानवमनको निर्धारणमा समाज वा वातावरणको भूमिका हुने कुरा उल्लेख गरेका छन् । कहिले अनुकूल त कहिले प्रतिकूल मनोसामाजिक अवस्थाबाट समग्र मानवजीवन गुञ्जिएको हुन्छ । मानवको सफल विकासका लागि अनुकूल र प्रतिकूल पक्षको सन्तुलन आवश्यक छ । जैविक परिपक्वता तथा सामाजिक एवम् ऐतिहासिक अन्तर्क्रियाको परिणामस्वरूप यी अवस्थामा व्यक्तित्वको विकास हुन्छ (मिलर, सन् २०११, पृ. १४५) । प्रत्येक मनोसामाजिक अवस्थामा देखा पर्ने दुई विपरीत भावनाका बिच एक खालको सङ्घर्ष वा द्वन्द्व चलिरहन्छ । दुई विपरीत भावनाविचको सङ्घर्षलाई समाधान गर्ने वा सन्तुलन कायम गर्ने शक्तिलाई इरिक्सनले 'मनोसामाजिक शक्ति' का रूपमा उल्लेख गरेका छन् ।

ज्याक लकाँले मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तलाई उत्तरसंरचनावादी चिन्तनबाट पुनर्व्याख्या गरेका छन् । लकाँले ल-होमलेट, ऐना प्रकरण, परिकल्पना पद्धति, साङ्केतिक पद्धति र वास्तविक पद्धतिजस्ता मनोविश्लेषणका नवीन पद्धतिहरू अगाडि सारेका छन् । जसलाई शिशुको मनोविकासका विभिन्न अवस्था वा कालका रूपमा पनि बुझ्न सकिन्छ (उप्रेती, २०६९, पृ. ५४) । उनका मनोवैज्ञानिक अवधारणाहरू शिशुको ऐना प्रकरणको वरिपरि घुमेका छन् । शिशुको व्यक्तिगत अहम् वा 'म' भन्ने भावनाको सुरुवात ऐना प्रकरणका समयमा हुन्छ । ऐना प्रकरण शिशु छ महिनादेखि १८ महिना हुने बेलासम्म कुनै पनि समयमा घटित हुन सक्छ (लकाँ, सन् १९७७, पृ. २) । शिशु अवस्थाबाट सुरु भएको ऐना प्रकरण जीवनपर्यन्त रहन्छ । ऐना प्रकरणको ऐना वास्तविक नभएर काल्पनिकी हो । आमाबाट सुरु भएको ऐना प्रकरण घरपरिवार, समाज, राष्ट्र हुँदै अन्तर्राष्ट्रिय स्तरसम्म पुग्न सक्छ । बच्चाले ऐनारूपी काल्पनिकीमा आफूलाई हेर्दै जाँदा एकत्व र पृथक्ताको अनुभव गर्दछ । बच्चाले घरपरिवार, समाज, सङ्घसंस्था, राष्ट्र आदिमा आफूलाई राखेर हेर्दै गर्दा काल्पनिक एकत्व (म त्यो हुँ) मा आनन्द/खुसी एवम् बेमेल वा पृथक्ता (म त्यो होइन) मा दुःख/पीडाको अनुभूति गर्दछ (उप्रेती, २०६९, पृ. १६८) । लकाँको यो काल्पनिकीलाई बालमनोविज्ञानको अध्ययनमा उपयोग गर्न सकिन्छ ।

विमर्श र नतिजा

कखरा (२०७८) उपन्यासमा शैक्षिक विषयवस्तुलाई बालमनोविज्ञानसँग सम्बद्ध गराई अभिव्यक्त गरिएको छ । यसले बालपात्रहरूका माध्यमबाट नेपालको शिक्षा क्षेत्रमा देखिएका विकृति र विसङ्गतिप्रति व्यङ्ग्य गर्दै बालचाहनाअनुरूप शिक्षण सिकाइ गर्ने आदर्श विद्यालयको परिकल्पना गरेको छ । उपन्यासमा सफल मुख्य बालपात्र रहेको छ भने सानु, साधु, मोनिका, जयन, सिपियुलगायतका बालपात्रहरू पनि उपन्यासमा देखिन्छन् । सफल उपन्यासको केन्द्रीय पात्र हो र ऊ उपन्यासको सुरुदेखि अन्त्यसम्म देखिन्छ भने अन्य बालपात्रहरू उपन्यासका घटना र सन्दर्भअनुसार आउने जाने गर्दछन् । यिनै बालपात्रहरूका माध्यमबाट उपन्यासलाई बालमनोविज्ञानका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । विश्लेषणका क्रममा संवेग र संवेगात्मक अभिव्यक्ति, सामाजिक समूह र व्यवहार एवम् भाषिक पक्षलाई मुख्य आधार बनाइएको छ ।

संवेग र संवेगात्मक अभिव्यक्ति

संवेग मनोविज्ञानको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । संवेगलाई परिस्थितिले मनस्थितिमा पारेको प्रभावको उपजका रूपमा लिइन्छ । संवेग कुनै परिस्थितिको प्रत्यक्षीकरण, स्मरण वा कल्पनाबाट उत्पन्न हुने

भावात्मक प्रक्रिया हो । यसबाट शरीरमा विभिन्न परिवर्तन हुन्छ र मानिसले कुनै न कुनै प्रकारको प्रतिक्रिया देखाउँछ (पाण्डेय, सन् १९६६, पृ. ९२) । सकारात्मक र नकारात्मक गरी संवेगहरू मूलतः दुई प्रकारका हुन्छन् । मनोविज्ञानका अनुसार अनुकूल परिस्थितिले सकारात्मक संवेग र प्रतिकूल परिस्थितिले नकारात्मक संवेगको विकास गराउँछ । भय, क्रोध, आक्रोश, जिज्ञासा, खुसी, पीडा, निराशा, कुतूहलता, चञ्चलता, सुख, ईर्ष्या, उत्सुकता, आश्चर्य, आनन्द, सङ्ग्रह भाव, घृणा, करुणा, स्नेह, कामुकता, उत्साह, हीनता, प्रसन्नता, चिन्ता आदि संवेगहरू हुन् ।

उपन्यासमा सफल, सानु, साधु, मोनिका, जयन, सिपियुलगायतका थुप्रै बालपात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ । सफल उपन्यासको केन्द्रीय पात्र हो किनकि उसकै केन्द्रियतामा सम्पूर्ण कथावस्तु अगाडि बढेको छ । उपन्यासमा खासगरी तीन प्रकृतिका विद्यालय र तिनका विशेषताको चर्चा बालपात्रसँग जोडेर गरिएको छ । सरकारी विद्यालयको प्रतिनिधित्व बरदायिनी स्कुलले गरेको छ जसलाई जागिर खाने ख्वाउने र राजनीति गर्ने थलाका रूपमा चित्रण गरिएको छ । उक्त विद्यालयमा सफलजस्तो जिज्ञासु विद्यार्थी अटाउन सक्दैन । निजी विद्यालयको प्रतिनिधित्व शिक्षा शिविरले गरेको छ, जसलाई केवल पैसा कमाउने र बालबालिकालाई कडा अनुशासनमा राख्ने थलाका रूपमा चित्रण गरिएको छ । यस विद्यालयमा पनि सफल र प्रेम सर अटाउन सक्दैनन् । उपन्यासमा अर्को एउटा त्यस्तो आदर्श विद्यालयको परिकल्पना गरिएको छ, जसको प्रतिनिधित्व 'प्रेमशिविर' ले गरेको छ । यस विद्यालयमा बालमनोविज्ञानलाई पूर्ण रूपमा विचार गरी व्यवहारिक र जीवनोपयोगी सिपहरू सिकाइन्छ । जहाँ बालबालिकाहरू रमाईरमाई सिक्ने पढ्ने गर्दछन्, शिक्षकहरू साथीजस्ता छन् ।

उपन्यासमा सफलगायतका बालपात्रका माध्यमबाट कुतूहल, डर, पीडा, आक्रोश, खुसी जस्ता संवेगहरू अभिव्यक्त भएका छन् । *कखरा*को प्रारम्भ नै कुतूहलताबाट भएको छ अनि त्यो कुतूहलता अन्त्यमा गएर टुडिगएको छ (रावत, २०७८, पृ. उल्लेख नभएको) । पुरानो कम्बलभित्र किताब राखेर जन्मदिनमा उपहार पठाएको घटनाले बालपात्र मोनिकामा कुतूहलता उत्पन्न भएको छ । "उपहार हेर्दा टुलो आश्चर्यजनक र अचम्म लाग्ने खालको थियो । कसले दियो होला यस्तो नपत्याउँदो खालको उपहार ?" (तिमिल्सिना, २०७८ क, पृ. ३) । बरदायिनी स्कुलबाट निकालेर शिविर स्कुलमा भर्ना गरी घरबाट विदाइ गर्दाको क्षणमा सफललाई घर छोड्नु पर्दा नरमाइलो लागे पनि बाबुको टोकसोबाट मुक्ति पाउने हुँदा खुसी र शिविर स्कुल कस्तो होला भन्ने कुतूहलता जागेको पाइन्छ । शिविर स्कुलको होस्टलमा बस्दै गर्दा गाउँको बालसखा सानुले सफलका नाममा चिठी पठाउँदा उसमा एक किसिमको कुतूहलता उत्पन्न भएको छ । गाउँ तथा पहिले पढेको स्कुलमा केकस्तो परिवर्तन भयो होला, मोनिकालगायतका गाउँका पुराना साथीहरू के गर्दै होलान् भन्ने सफललाई लागेको छ । शिविर स्कुलको होस्टलबाट मोजा खसेको निहुँ पारेर सफल गेटबाट बाहिर निस्केपछि प्रेम शिविरका बारेमा उसका मनमा कुतूहलता जागेको पाइन्छ ।

उपन्यासमा बालबालिकाको डर मनोविज्ञान घनीभूत भएर आएको छ । प्रकृतिको काखमा रमाउन, कोर्सभन्दा बाहिरका किताब पढ्न र चेस खेल्न रुचि राख्ने सफल स्वयम् आफ्ना बाबुआमा, शिक्षक, विद्यालय प्रशासकसँग डराउनुपर्ने परिस्थिति बनेको छ । बालसखा सानु र साधुसँग खेल्न जाँदा बाबुआमाले सङ्गत बिग्रेको भन्दै गाली गर्दा सफल डराएको छ । "यो छोर्रो मोरोचाहिँ कुकुर बिग्रे भैं बिग्रने भो । ... मान्छेले भिङ्गाको सङ्गत गच्यो भने गुहुमा पुग्छ, मौरीको संगत गच्यो भने फूलमा पुग्छ । यो मोरो गाउँका भिङ्गाको संगतले बिस्टामै पुग्ने भो" (पृ. ४३) । बाबुका यस्ता वचनबाणले सफलको हृदय छेडेको छ । पटकपटक बाबुका यस्ता क्रियाकलापले सफल बाबालाई देख्दा भेट्दा

डराउने भएको छ । सफलले पढ्ने क्रममा शिक्षकलाई प्रश्न गर्छ तर उसको प्रश्नलाई ननसेन्स भनिन्छ, प्रश्न सोधेको आरोपमा गाली खान्छ (ढकाल, २०७८, पृ. उल्लेख नभएको) । घनुकाकाका क्रियाकलाप, परीक्षा, एना फुटेको घटना, घडीको ब्याट्री भिकेर फालेको घटना, खुत्रुके हराएको, समयमा गृहकार्य नगरेको, शिविर स्कूलको होस्टलबाट भागेको, विद्यालय प्रशासन र पुलिसको निसाना बनेको, प्रेम शिविरको खोजीमा निस्कँदा काठमाडौँमा भौँतारिएका घटनाहरूले सफलमा डरको अवस्था सिर्जना गरेका छन् । परीक्षाले केटाकेटीमा एक किसिमको आतङ्क नै पैदा गरेको छ (तिमित्सिना, २०७८ ख, पृ. उल्लेख नभएको) तसर्थ हाम्रो परीक्षाप्रणालीमा सुधार हुनु जरुरी छ ।

उपन्यासले बालबालिकाको मानसिकतामा उत्पन्न विभिन्न खालका पीडाहरूलाई प्रस्तुत गरेको छ । खासगरी चेतन खेल्न, कोर्सबाहिरका किताब पढ्न, प्रश्न सोध्न र प्रकृतिमा रमाउन मन पराउने सफललाई बाबुआमा र शिक्षकले रोक लगाउन खोज्दा ऊ पीडित बन्न पुग्दछ । आफ्नो रुचिका काममा बाधा सिर्जना गर्दा सफलले आफू सुन्दर चरो बन्ने परिकल्पना गरेको छ र भनेको छ :

चराहरू संसारभरिकै भाग्यमानी प्राणी हुन् । . . . तिनीहरू स्वतन्त्रतापूर्वक उडेर एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा जान सक्छन् । . . . चराले आफ्ना बच्चालाई भनेको मानेन भनेर कुट्छन् कि कुट्दैनन् होला ? तिनले पनि आफ्ना बच्चालाई यसो गर् र उसो गर् भनेर गाली गर्छन् कि गर्दैनन् होला ? तिनीहरू कति मजाले रनवन घुम्छन् । हावामा कावा खान्छन् । हाँगाहाँगामा चहाछ्छन् । न स्कूल जानुपर्ने, न बनावटी अनुशासनमा बस्नुपर्ने । तिनीहरूको जीवनमा न कसैको बन्धन छ, न नियन्त्रण । हे भगवान् ! मलाई पनि एउटा सुन्दर चरोमा परिवर्तन गराइदेऊ । म आफ्नै पखेटाले उडेर माथि माथिबाट यी गाउँ, सहर र बेंसीहरूलाई हेर्न चाहन्छु” (पृ. १८) ।

सफलका बाबुले परीक्षामा तीन विषयमा फेल भएको भन्दै चेतनसंगै सफलको सम्पूर्ण खेलौनाहरू आँगनमा ल्याएर जलाइदिँदा सफललाई पीडा अनुभूति भएको छ । पैसा जम्मा गरेको खुत्रुके हराउँदा, बहिनी सफलको रिजल्टको प्रशंसा गर्दै सफललाई बहिनीको आँचि खा (पृ. ३७) भन्दा, घर छोडेर शिविर स्कूलको होस्टलमा बस्न थालेपछि घर, बाबुआमा, बहिनी र बालसखाको यादले सताउँदा सफललाई साँच्चिकै पीडा महसुस भएको छ । साथै पहिलो त्रैमासिक परीक्षा सकिएपछि घर जान पाउने आशामा बसेको सफललाई विदामा बाबुआमा लिन नआउँदा र फोन सम्पर्क पनि नगर्दा, प्रेम शिविरको खोजीमा काठमाडौँमा खान बस्न नपाएर भौँतारिँदा, पैसा र जुत्ता चोरी भएर घाटमा सुत्नुपर्ने कहिलीलाग्दो अवस्थाको सिर्जनाले सफल आहत बन्न पुगेको छ । त्यस्तै सफलको साथी सिपियुलाई होस्टल वार्डेनले बाबाको नाम सोध्दै गर्दा बाबाको पहिले नै मृत्यु भएको हुनाले उसमा पीडा थपिएको छ । बालबालिकाहरूले भैलुपुर्ने मानसिक तनावका विभिन्न मनोवैज्ञानिक पक्षको चित्रण गर्न उपन्यास सफल छ (चापागाई, २०७८, पृ. उल्लेख नभएको) ।

शिक्षक, अभिभावक, घनुकाका, साथीभाइ र वरपरको परिवेशले सफललाई आक्रोशित बनाएको छ । शिविर स्कूलमा भर्ना गर्नुपर्ने, वरदायिनी स्कूलमै पढ्नु भन्दै सफलले बाबुआमाप्रति सुरुमा आक्रोशको भाव व्यक्त गरेको छ । जङ्गलमा गएको बेला घनुकाकाले आफ्नो लुगा खोलिदिएको भन्दै सफल, सानु र साधुलाई आरोप लगाएर बाबुआमालाई भनिदिँदा र बाबुआमाले वास्तविक कुरा नबुझी गाली गर्दा सफलमा आक्रोशको सीमा रहेन । शिविर स्कूलको होस्टलमा बस्दा सिपियुले बेलाबेलामा सताउने गरेको, दशैं विदा तथा अन्य विदामा बाबुआमा लिन नआएका र फोन पनि नगरेका, प्रेम शिविरको खोजीमा काठमाडौँमा भौँतारिँदा पैसा र जुत्ता चोरी भएको घटनाले सफल आक्रोशित बनेको

छ। होस्टलमा बस्दा रातको समयमा भित्ते घडीको आवाजले डिस्टर्ब गरेको भन्दै सफलले घडीको सुई निकालेर फालिदिएको छ। विदाको समयमा बाबुआमा लिन नआएपछि र फोन सम्पर्क गर्न खोज्दा सम्पर्क नभएपछि सफलको आक्रोश यसरी अभिव्यक्त भएको छ :

के म बाआमाको अनवान्टेड चाइल्ड हुँ ? हो, मैले जाँचमा नम्बर ल्याउन सकिन्नँ। के यो मेरो अपराध हो ? के म साँच्चै काम नलाग्ने, निकम्मा र फाल्तु हुँ ? बाले कहिलेकाहीं धेरै रिस उठेर गाली गर्दा 'पृथिवीलाई भारी' भन्थे। कहिले 'पशु' भन्थे के म साँच्चै पृथिवीलाई भार र पशु नै हुँ ?" (पृ. ८३)।

उपन्यासले बालपात्रका माध्यमबाट केवल नकारात्मक संवेगको अभिव्यक्ति मात्र गरेको छैन, खुसीको सञ्चार पनि गरेको छ। सफल, सानु र साधु गाउँका बालसखा हुन्। उनीहरू जङ्गलमा गएर चराका गुँड खोज्दा, सुसेली हाल्दा, ऍसेलु, चुत्रो, काफल खान पाउँदा, वनवन चहार्दा अत्यन्त खुसी भएका छन्। घरबाट वरदायिनी स्कूल जाँदा आउँदा, गफ गर्दा उनीहरू खुसी देखिन्छन्। वरदायिनी स्कूलमा साथीहरूले मोनिकाको नाम जोडेर जिस्काउँदा सफल खुसी भएको छ। शिविर स्कूलमा भर्ना भएर होस्टेलमा बस्न थालेको सुरुवाती दिनमा बाबुआमाको कचकच र टोकसो सुन्नु नपरेकोमा सफलले खुसीको भाव व्यक्त गरेको छ। साथै शिविर स्कूलको भौतिक पूर्वाधार, खानेकुरा, सरसफाइ, पुस्तकालय, फूलबारी आदिले पनि सुरुवाती दिनमा सफललाई आकर्षित गरेका छन्। पुस्तकालयमा गएर कोर्स बाहिरका किताब पढ्न पाउने आशामा पनि ऊ खुसी देखिन्छ। दशैं विदामा बाबुआमा लिन नआए पनि प्रिन्सिपलको अनुमतिमा नारन दाइ (गेटपाले) सँग मोटरसाइकलमा घर आएपछि गाउँका साथीहरूसँग शिविर स्कूलका बारेमा बताउन पाउँदा सफल खुसी भएको छ। अर्कातिर बाबुआमा विदामा लिन नआए पनि विदाको समयमा शिविर स्कूलभन्दा माथि रहेको गडपार्कमा गएर चिच्याई चिच्याई प्रार्थना गर्न पाएकामा सफल हर्षित छ। शिविर स्कूल छोडेर प्रेम शिविरमा निस्कँदा र प्रेम शिविरमा पुगेपछि त्यहाँ हुने गरेका व्यावहारिक र जीवनोपयोगी क्रियाकलापबाट सफल प्रफुल्लित भएको छ। एक दिन प्रेम सरले विद्यार्थीलाई स्कूलमाथि रहेको जङ्गलको खुला चौरमा लगेर बेसरी चिच्याउन लगाए। "विद्यार्थीहरू खुसी भएर नथाकुन्जेल चिच्याए। उनीहरू असिनपसिन भइसक्दा पनि चिच्याइरहे। उनीहरू चिच्याउँदा चिच्याउँदै थाले। पछि चिच्याउ भन्दा पनि कोही चिच्याएन। एकछिनपछि विद्यार्थीहरू शान्त, सौम्य र हंसमुख हुँदै फर्किए" (पृ. १०६-१०७)। प्रेम सरले बालबालिकालाई उत्प्रेरित गर्ने विभिन्न क्रियाकलापहरू गराउँदा केटाकेटीहरू खुसी भएर गर्थे। जयनले शिविर स्कूलबाट रेस्टिकेट गराई पाऊँ भनी प्रिन्सिपललाई निवेदन (पृ. १५५-१५६) लेखेर रेस्टिकेट हुँदा खुसी भएको घटना मनोवैज्ञानिक दृष्टिले निकै रोचक छ।

सफल जिज्ञासु स्वभावको पनि छ। एकदिन नीराजन सरले मेमोरी ट्रिक्सका बारेमा करिब दुई घन्टा लामो क्लास लिएपछि सफलले जिज्ञासा राख्दै सोध्यो- "सर हजुरले कसरी सम्झने भनेर धेरै तरिका सिकाउनुभयो। यसका लागि धन्यवाद ! मलाई भने एउटा कुराले बहुत तनाव भइरहेको छ। . . . बिसन चाहेको कुरा बिसने केही तरिका बताइदिनुभए आभारी हुने थिएँ" (पृ. १८७-१८८)। यसरी उपन्यास सफल, साधु, सानु, मोनिका, जयन, सिपियुलगायतका बालपात्रका माध्यमबाट बालसुलभता, पैसाप्रतिको मोह, चिन्ता, स्वतन्त्रताको चाहना, कल्पनाशीलता, चञ्चलता, उदासीपन, वितृष्णा, निराशाजस्ता मनोवैज्ञानिक एवम् संवेगात्मक पक्षहरूलाई पनि उद्घाटित गर्न सफल भएको छ।

सामाजिक समूह र व्यवहार

सामाजिक समूह र व्यवहार बालमनोविज्ञानको एउटा महत्वपूर्ण आधार हो । बालबालिकाले अभिभावक, शिक्षक र साथीहरूको सङ्गतबाट सामाजिक व्यवहारहरू सिक्छन् । खेलप्रियता, अनुकरण, प्रतिस्पर्धा, सहयोग, दया, माया, सहानुभूति, प्रशंसा, घृणा, उत्तरदायित्व, भगडा, स्वार्थ, लिङ्गीय प्रतिरोध, पूर्वाग्रह, विरोध, अविश्वास, धोका आदि सामाजिक व्यवहारअन्तर्गत पर्दछन् ।

कखरा उपन्यासमा सामाजिक समूह र व्यवहारअन्तर्गत खेलप्रियता, अनुकरण, प्रतिस्पर्धा, सहयोग, भगडा, स्वार्थ, पूर्वाग्रह, प्रतिशोधजस्ता सामाजिक एवम असामाजिक व्यवहारको चित्रण गरेको पाइन्छ । विशेषतः सफल, सानु, साधु, मोनिका, जयन, सिपियुलगायतका बालपात्रका माध्यमबाट उक्त सामाजिक तथा असामाजिक व्यवहारहरू घटित भएका छन् । खेलप्रियता यस उपन्यासमा आएका बालपात्रहरूको प्रमुख विशेषता हो । सफल, सानु र साधु बालसखा भएका हुनाले उनीहरूसँगै मिलेर खेल्ने गर्दछन् । विद्यालय जाँदाआउँदा होस् या जङ्गलमा जाँदाआउँदा नै किन नहोस् उनीहरू सँगै खेल्ने, आपसमा जिस्कने, सँगै हिँड्ने गर्दछन् । स्कूल जानभन्दा भिरपाखामा कुद्न रमाउने सानु, साधु र सफल छिनमै हाँस्ने, छिनमै भगडा गर्ने, नबोल्ने र एकैछिनमा मिलिहाल्ने गर्दथे (पृ. १७) । सफल, सानु र साधु मिलेर साथी थिए ।

घनु काकाको चञ्चले र उटपट्याड स्वभावका कारण केटाकेटीहरू उनको नजिक पर्दैनथे । उनी सबैसित जिस्कन्थे । उनी कहिलेकाहीं केटाकेटीलाई समातेर दारी दलिदिन्थे । उनका ढङ्ग नमिलेका र गन्ध आउने दारी कतिचोटि सफलको गालामा पनि घोटिएका थिए (पृ. १६) । बरदायिनी स्कूल जाँदा आउँदा केटाकेटीहरू आपसमा जिस्कँदै कुरा गर्दै हिँड्नुलाई पनि सामाजिक व्यवहारका रूपमा लिन सकिन्छ । जन्मदिनको अवसर पारेर उपहार आदानप्रदान गर्ने कार्य पनि सामाजिक व्यवहारकै उपज हो । उपन्यासको प्रमुख बालपात्र सफलले बरदायिनी स्कूल पढ्दाकी साथी मोनिकालाई चिठी लेखेर पुरानो कम्बलभित्र किताब राखेर उपहार पठाएको घटनाले सामाजिक व्यवहारलाई नै पुष्टि गर्दछ ।

सफल र उसका साथीहरू जिज्ञासु स्वभावका छन् । उनीहरू घरिघरि अभिभावक र शिक्षकसँग प्रश्न गरिरहन्छन् । प्रश्न सोध्दा उल्टै बकबक गरेको, जान्ने पल्टेको उपमा दिइन्छ (बस्नेत, २०८०, पृ. उल्लेख नभएको) । बरदायिनी स्कूलमा पढ्दा मोनिकासँग जोडेर सफललाई साथीहरूले जिस्काउनु समाज मनोविज्ञानकै रूप मानिन्छ । उपन्यासका कथानक र घटनासँग उनिएर आएका बालपात्रहरू समय र सन्दर्भअनुसार आपसमा भगडा गर्नु र मिल्नुलाई समाज मनोविज्ञानकै रूपमा लिइन्छ । सफल, सानु र साधु भीरपाखा, जङ्गल र स्कूल जाँदा एकले अर्कालाई जिस्काउनु अनि साथीहरू मिलेर वनपाखा डुल्नु, चराका गुँड खोज्नु, ऍसेलु, चुत्रो, काफल खोजेर खानु (पृ. १७) समाज मनोविज्ञानसँग जोडिएका विषयहरू हुन् । प्रेम सरको सहायतामा कक्षाका सम्पूर्ण साथीहरू स्कूलमाथि रहेको जङ्गलको चौरमा गएर थाक्ने गरी चिच्याउनुलाई पनि सामाजिक समूह र व्यवहारकै रूपमा लिइन्छ ।

शिविर स्कूलको होस्टेलबाट बिदामा घर जान नपाएका साथीहरू गडपार्कमा गएर आपसमा कुरा गर्दै रमाउनु सामूहिकताको एउटा नमुना हो । “गडपार्कमा पुगेर सबै केही न केही मागिरहेका थिए । ... गड, मलाई लिन कोही पठाइदेऊ । गड, मेरा बाबा पठाइदेऊ । गड, मेरी ममी पठाइदेऊ” (पृ. ९२) । बच्चाहरूले गडपार्कमा पुगेर साँच्चै भगवानसँग सामूहिक रूपमा घर जान पाउनुपर्ने र अभिभावक लिन आउनुपर्ने पुकारा गरिरहेका छन् । स्कूलमा पढ्दा सफल, पूजन र नीरज कक्षामा वल्लो कुना र पल्लो कुना गरेर चल्नु र एकले अर्कालाई धक्का दिनु (पृ. २७), होस्टलमा बस्दा सफलले

जयनको सिरक तानेको विषयलाई लिएर जयन र सफलको भ्रगडा हुनु र जयनले सफललाई फोहोर शब्द बोलेर गाली गर्नु (पृ. १५) समाजमनोविज्ञानसँग जोडिएका घटना र सन्दर्भहरू हुन् । यसरी बालपात्रका सामाजिक समूह र व्यवहारका विविध आयामहरू उपन्यासमा उद्घाटित भएका पाइन्छन् ।

भाषिक पक्ष

भाषा बालमनोविज्ञानको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । मनोविज्ञान व्यवहारको अध्ययन भएकाले बालबालिकाका कतिपय व्यवहारहरू भाषाकै माध्यमबाट अभिव्यक्त हुने गर्दछन् । उनीहरूले अभिभावक शिक्षक र साथीहरूका विचमा कस्तो भाषिक व्यवहार गर्दछन् भन्ने आधारमा उनीहरूको मनोविज्ञान निर्धारण गर्न सकिन्छ । *कखरा* उपन्यासका बालपात्रहरूले सन्दर्भ र प्रसङ्गअनुसार विशेष किसिमको भाषिक प्रयोग गरेको पाइन्छ । उनीहरू शिक्षक र साथीहरूका 'निकनेम' राख्न खप्पिस छन् (बस्नेत, २०८०, पृ. उल्लेख नभएको) । बालपात्रहरूले प्रयोग गरेका भाषिक पक्षले उपन्यासलाई थप रोचक बनाएको छ ।

खासगरी उपनाम, गालीका शब्दहरू, काम र स्वभावका आधारमा विशेषण भुन्ड्याउने, सङ्क्षिप्त रूपको प्रयोग, अङ्ग्रेजी शब्द, अनुकरणात्मक शब्द, कोड भाषा, कसम वा किरिया खाने शब्द आदि उपन्यासमा प्रयुक्त भाषिक प्रयोगका महत्त्वपूर्ण पक्षहरू हुन् । सफलले कक्षामा साथीहरूका उपनाम राखेर बालसुलभ स्वभाव देखाएको छ । उसले बरदायिनी स्कूल पढ्दाकी साथी मोनिकाले मोबाइल धेरै हेर्ने भएकाले 'मोबिला' नाम राखिदिएको छ । होस्टलमा बस्दा सिपियुलगायतका साथीहरू मिलेर शिक्षकहरूका उपनाम राखेका छन् । शिक्षकहरूका उपनाम राख्ने क्रममा राजु राउतलाई 'डाँका सर' अर्थात् 'रारा सर', प्रेम कुमार राईलाई 'प्रेकुरा' (पृ. ९९), हेल्थ पढाउने लक्ष्मण लामिछाने सरलाई 'लला सर' (पृ. १९०) भनिएको छ । स्वयम् सफललाई साथीहरूले 'खुस्केट' 'किकी' (किताबको कीरो), 'किच' (किताब चरी), 'कीचक' (महाभारतको राक्षस पात्र) (पृ. ७३-७४), 'तावे/कितावे' (पृ. ९३) जस्ता उपनामले सम्बोधन गरेका छन् । त्यस्तै घनश्याम काकालाई 'घनु काका' (पृ. १५), अनुशासन प्रमुखलाई 'अप्र' (पृ. ५७), चन्द्रप्रकाश उदासलाई 'सिपियु' (पृ. ६५), एकेडेमिक डाइरेक्टरलाई 'एडा' (पृ. १०२) को संज्ञा दिने काम बालपात्रहरूले गरेका छन् ।

बालपात्रहरूलाई वितृष्णा पैदा गरेका वस्तुहरूलाई होच्याएर तुच्छ शब्द वा शब्दावलीको प्रयोग गर्ने काम पनि बालपात्रहरूले गरेका छन् । उनीहरूले सिसी क्यामेरालाई 'यमराजको आँखो' (पृ. २९), भित्ते घडीलाई 'मिल्के घडी', रुटिनको पानोलाई 'भूतको अनुहार' (पृ. ११७), टाईलाई 'विदेशीको आन्द्रो', जाँचलाई 'राक्षस', 'महामारी', 'प्राणघातक सरुवा रोग' (पृ. १२१) को संज्ञा दिएका छन् । बाउको वैगुनको चर्चा गर्दै सफलले टपरटुइयाँ, कञ्जुस, गालीको राजा, रिसको पोको, मनोरोगी (पृ. १२५) जस्ता शब्दावली प्रयोग गरेको छ । होस्टलमा बस्दा सफलले जयनको सिरक तानेको घटनालाई लिएर जयनले मा. . ., मूला, मुतुवा, साले, बजिया (पृ. १५०) भन्दै सफललाई फोहोर शब्दको प्रयोग गरेर गाली गरेको छ भने सफलले पनि 'भुत्रो' शब्दको प्रयोग गरेको पाइन्छ । सिपियुले सफललाई पेटपूजा गरिस् भन्ने सन्दर्भमा 'पीपी' (पृ. १४४) शब्दको प्रयोग गरेको छ भने अभिषेकले दीपेशलाई गोलभेंडाको अचार भन्नुपर्नेमा 'भेडाको अचार क्या दामी' (पृ. १४५) भन्दै जिस्किएको छ । परीक्षामा पढाइको पेलानलाई गोरु पेलानको संज्ञा दिँदै सङ्क्षिप्तमा 'जीपी' (पृ. ११०) भनिएको छ भने केटी साथी (अवन्तिका) लाई जनाउन 'जीएफ' (पृ. ९५) शब्दको प्रयोग गरिएको छ ।

सोह्रखुट्टेको पाटीमा सुतेका बेला गुन्डा केटाहरूले सफलको घडी, पैसा र जुता चोरेपछि 'एलजी' (लास गायब) गर्दिन्छु भनी धम्कीसमेत दिएका छन् । त्यसपछि सफलले काठमाण्डूलाई लुटमाण्डु, छलमाण्डु र ढाँटमाण्डुको संज्ञा दिएको छ । सफललाई देवराज खड्का सर दानवजस्तो (पृ. १९२) लागेको छ । शिविर स्कुलले बच्चाहरूलाई एजुकेशनल टुर थाइल्याण्ड लाने र पैसा ४०-५० हजार उठाउने सूचना आएपछि सफलले "बाआमालाई गाईल्यान्डमा छोडेर आफू कसरी थाइल्याण्ड जानु ?" (पृ. १७५) भनी प्रश्न गरेको छ । सफलले आकाशमा सिङ्गै सहर बसाउने सपना देखेको छ र सहरको नाम 'गगनपुर' (द स्काइ सिटी) राख्ने कल्पना गरेको छ । विद्यालय प्रिन्सिपलको अध्ययनसम्बन्धी सूत्र अनुशासन+अध्ययन= अड्कलाई 'अ+अ=अ' (पृ. १२०) को संज्ञा दिने कार्य बालपात्रले गरेका छन् । विद्यालयका भाइस प्रिन्सिपल देवराज खड्काले परीक्षामा बल्ल बल्ल पास हुने विद्यार्थीलाई 'भुन्डेराम' (पृ. १८६) नाम दिएकोमा बालबालिकाहरू दङ्ग परेका छन् ।

यसरी उपन्यासमा बालपात्रहरूले प्रयोग गरेका भाषिक पक्षका विविध रूपहरूले उपन्यासलाई थप रोचक बनाएका छन् । बालपात्रले प्रयोग गरेका भाषिक रूपका विविध अर्थ र आयामलाई केलाउँदा बालबालिकामा अन्तर्निहित कल्पनाशीलता, सिर्जनशीलता, मनोभावना, चञ्चलता, उटपट्याड, हाँसोठट्टा, रमाइलो, सूत्रात्मकताजस्ता बालमनोवैज्ञानिक दृष्टिलाई स्पष्ट बुझ्न सकिन्छ ।

निष्कर्ष

कखरा उपन्यासमा बालमनोविज्ञानका मूलतः संवेगात्मक, सामाजिक र भाषिक पक्षको चित्रण गरिएको छ । उपन्यास अभिभावक, शिक्षक र विद्यालयको अनावश्यक दबाव र पेलानमा परेका समस्त बालबालिकाको भावना र मनोविज्ञानमा आधारित छ । सफल, सानु, साधु, मोनिका, जयन, सिपियुलगायतका बालपात्रका माध्यमबाट बालबालिकाहरूले भेल्लु परेका मानसिक तनावका विभिन्न मनोवैज्ञानिक पक्षको चित्रण उपन्यासमा गरिएको छ । साथै अभिभावक र शिक्षकबाट प्रताडित बालबालिकाहरूका जीवन्त कथालाई उपन्यासले उजागर गरेको छ । जबरजस्ती ट्युसन लिनुपर्ने, होस्टल बस्नुपर्ने, स्वतन्त्रता गुमाएर कडा अनुशासनमा बस्नुपर्ने, जबरजस्त घोकेर भए पनि परीक्षामा राम्रो अड्क ल्याउनुपर्ने बाध्यताबाट उपन्यासका बालपात्रहरू प्रताडित छन् । बच्चालाई सपार्न वा विगार्न अभिभावक र शिक्षक जिम्मेवार मानिन्छन् । बालबालिकाले आमाबाबु र शिक्षकको अनावश्यक दबाव भेलिरहेका छन् । परीक्षालाई भय वा डरको पर्याय बनाइएको छ । बालबालिकाको स्वतन्त्रतापूर्वक रुचिको काम गर्न पाउने अधिकार खोसिएको छ । जबरजस्त थोपरिएका कामहरू गर्न उनीहरूलाई बाध्य बनाइएको छ । बालबालिकामा अन्तर्निहित कल्पनाशीलता र सिर्जनशीलतालाई स्वलित पारिएको छ । विद्यालयमा कडा अनुशासन, नियन्त्रण र डरको वातावरण सिर्जना गरिनुहुँदैन । परीक्षाको भयबाट बालबालिकालाई मुक्त राखिनुपर्दछ । बालबालिकाको सफलता र उपलब्धि अड्कमा मात्र होइन व्यवहार र आचरणमा खोजिनुपर्छ । अनुशासनका नाममा बालबालिकाको स्वतन्त्र भएर सिक्न पाउने अधिकार खोसिनुहुँदैन । परीक्षा मात्र होइन अन्य सिर्जनात्मक कामहरू हेरेर विद्यार्थीको मूल्याङ्कन गरिनुपर्दछ । बालबालिकालाई जिज्ञासा राख्न र प्रश्न गर्न निषेध गरिनुहुँदैन । कोर्सभन्दा बाहिरका गतिविधिमा पनि उनीहरूलाई संलग्न गराउनुपर्दछ । स्कुल बरदायिनी र शिक्षा शिविरजस्तो होइन प्रेम शिविरजस्तो बालमनोविज्ञानलाई बुझ्ने व्यावहारिक र जीवनोपयोगी सिप सिकाउने हुनुपर्दछ । शिक्षक प्रेम सरजस्तो आदर्शवान् र बालमनोविज्ञान बुझेको हुनुपर्दछ । बालबालिका फरक फरक स्वभावका हुन्छन्, शिक्षकले उस्तै बनाउन खोजेर हुँदैन । बालबालिकाका लागि अबका विद्यालय 'यातना शिविर' होइन 'प्रेम शिविर'

बन्नु जरूरी छ । यिनै कुराहरूलाई उपन्यासले जोड दिएको छ । समग्रमा उपन्यास बालमनोविज्ञानका संवेगात्मक, सामाजिक एवम् भाषिक पक्ष चित्रणका दृष्टिले सबल रहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- उप्रेती, सञ्जीव (२०६९), *सिद्धान्तका कुरा* (दोस्रो संस्क.), अक्षर क्रियसन्स नेपाल ।
- गौतम, डिल्लीराम (२०६६), *पूर्वीय सोच र स्रोत*, काठमाडौँ स्कुल अफ ल ।
- घर्ती, दुर्गाबहादुर (२०६७), *मनोविश्लेषणात्मक नेपाली उपन्यासमा पात्रविधान*, साभा प्रकाशन ।
- चापागाई, निहारीका (२०७८), *विद्यार्थीहरूले मात्र नभई शिक्षक र अभिभावकले पनि पढ्नै पर्ने पुस्तक, साहित्यपोष्ट*, २०७८ फाल्गुन २६ शुक्रवार, ०८:०१ ।
- ढकाल, रजनी (२०७३), *गोविन्द गोठालेका कथामा मनोविश्लेषण*, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, त्रि.वि. मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, कीर्तिपुर ।
- ढकाल, विनोद (२०७८), *कखरा : एक आदर्श विद्यालयको परिकल्पना*, अनलाइनखबर डट कम, २०७८ पुस ३ गते, ८:३० ।
- तिमिल्सिना, हरिहर (२०७८ क), *कखरा*, सिकाइ समूह प्रा.लि. ।
- तिमिल्सिना, हरिहर (२०७८ ख), *विद्यालय एक प्रेम शिविर*, नेपाल लाइभ डट कम, २०७८ असोज २३, ११ : २१ ।
- तिवारी, गोविन्द र सिंह, लाभ (सन् १९८२), *असामान्य मनोविज्ञान के मूल आधार* (चतुर्थ संस्क.), विनोद पुस्तक मन्दिर ।
- तिवारी, बरुणकुमार (२०३५), *मनोविज्ञानका प्रवर्तकहरू*, नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- दाहाल, मीनाक्षी (२०७५), *प्रारम्भिक बालविकास, शिक्षक स्रोत पुस्तक* (दोस्रो संस्क.) पृ. ५१-७८ ।
- पाण्डेय, जगदानन्द (सन् १९६६), *बालमनोविज्ञान* (पाँचौँ संस्क.), तारा पब्लिकेशन्स ।
- बराल, कृष्णहरि (२०६८), *मनोविश्लेषण र साहित्य*, अक्सफोर्ड इन्टरनेसनल पब्लिकेशन्स प्रा.लि. ।
- बस्नेत, हसिना (२०८०), *कखरा परिचर्चा*, ज्यान्डम रिडर्स सोसाइटी, नेपाल २०८० माघ २७ गते ।
- भट्टराई, होमनाथ र जि.सी. कृष्णबहादुर (सन् २०१८), *उच्चस्तरीय शिक्षा मनोविज्ञान*, जुपिटर प्रिन्टिङ्ग एण्ड पब्लिसिङ्ग हाउस प्रा.लि. ।
- भण्डारी, कृष्णप्रसाद (२०५८), *फ्रायड र मनोविश्लेषण* (दोस्रो संस्करण), साभा प्रकाशन ।
- रावत, गोविन्दसिंह (२०७८), *कखराको भ्रमण*, *साहित्यपोष्ट*, २०७८ कार्तिक २०, आइतवार, ००:०१ ।
- वर्णवाल, सुरेश (सन् २००२), *योग और मानसिक स्वास्थ्य*, न्यु भारतीय बुक कार्पोरेशन ।
- सिंह, अरुणकुमार (सन् २००२), *आधुनिक असामान्य मनोविज्ञान* (तेस्रो संस्क.), मोतीलाल बनारसीदास ।

- Lacan, J. (1997). *Ecritics : A slection* (trans: Alen seridun). Norton and Company.
- Korcini, R.J. (1984). *Encyclopedia of psychology*. 3. John willy and sons.
- Miller, P.H. (2011). *Theories of developmental psychology* (5th ed.). Worth Publishers.